

Relaties met grootouders en het welzijn van kleinkinderen na echtscheiding

Maaïke Jappens¹ & Jan Van Bavel^{1,2}

Vrije Universiteit Brussel¹ & KU Leuven^{1,2}

Grootouders en welzijn kinderen na echtscheiding

Februari 2017, aanvaard voor publicatie in *Sociologos. Tijdschrift voor Sociologie*

Contactgegevens:

Naam: *Maaïke Jappens*

Affiliatie: *Interface Demography, Vrije Universiteit Brussel*

Adres: *Pleinlaan 5, 1050 Brussel*

T: *+32 26148131*

E: *Maaïke.jappens@vub.ac.be*

Samenvatting

Grootouders kunnen een belangrijke rol spelen in het leven van hun kleinkinderen, zeker bij een familiale crisis. We weten echter weinig over de invloed van grootouders op het welzijn van hun kleinkinderen na een echtscheiding. In dit artikel laten we ons leiden door de familiesysteemtheorie en onderzoeken we het verband tussen de kwaliteit van relaties met grootouders en het subjectief welzijn van kleinkinderen. Hiervoor gebruiken we data van het onderzoek 'Scheiding in Vlaanderen' en vergelijken we 650 kleinkinderen met gescheiden ouders en 276 kleinkinderen met gehuwde ouders wat betreft drie indicatoren van hun subjectief welzijn (levenstevredenheid, zelfvertrouwen en gevoelens van onrust), waarna we ook variaties in grootouderrelaties en subjectief welzijn binnen de groep van kleinkinderen met gescheiden ouders bestuderen. De resultaten tonen een positief verband tussen de kwaliteit van kleinkind–grootouder relaties en het subjectief welzijn van de kleinkinderen. Een hechte relatie hebben met een grootouder blijkt bovendien nauwer samen te hangen met het welzijn van kleinkinderen met gescheiden ouders dan met dat van kleinkinderen van wie de ouders gehuwd zijn. Voor kleinkinderen die frequente conflicten ervaren tussen hun gescheiden ouders is het verband met een goede grootouder-relatie het sterkst van al.

Kernwoorden

echtscheiding; welzijn; kleinkinderen, grootouders, intergenerationele relaties

Abstract

Grandparents are often considered as providing important resources in times of family crisis. Little is known, however, about the influence of grandparents on the well-being of grandchildren after parental divorce. Guided by family systems theory, this article investigates the association between the quality of relationships with grandparents and grandchildren's subjective well-being. Using data from the study 'Divorce in Flanders', we compare 650 grandchildren with divorced and 276 with married parents regarding three indicators of subjective well-being (life satisfaction, self-esteem and anxiety) and also examine variation within the group with divorced parents. Results show that the strength of grandchild–grandparent relationships is positively associated with grandchildren's subjective well-being. Compared to children with married parents, having a close relationship with a grandparent is even more related to the well-being of grandchildren whose parents have divorced. Moreover, for grandchildren who experience frequent conflicts between divorced parents, having a good grandparent relationship is most strongly linked to their well-being.

Keywords

child well-being; divorce; grandchildren; grandparents; intergenerational relations

Introductie

De demografische veranderingen van de afgelopen decennia hebben belangrijke gevolgen voor relaties tussen kleinkinderen en grootouders. De toegenomen levensverwachting impliceert dat meer ouders nog leven wanneer hun kinderen zelf kinderen krijgen, én dat veel grootouders die kleinkinderen ook volwassen zien worden. Lagere vruchtbaarheidscijfers in opeenvolgende generaties vertalen zich in een kleiner aantal kleinkinderen per grootouder om tijd en aandacht over te verdelen (Szinovác, 1998; Arber & Timonen, 2012).

Tegelijkertijd was er een aanzienlijke stijging van de echtscheidingscijfers. Dit betekent dat veel grootouders en kleinkinderen geconfronteerd worden met een echtscheiding van hun kind respectievelijk van hun ouders (die we vanaf nu ook “de middengeneratie” noemen). Langs de ene kant houdt een echtscheiding het risico in dat familiebanden onder druk komen of zelfs verbroken worden (Attias-Donfut & Segalen, 2007; Dykstra & Komter, 2012; Timonen, Doyle, & O’Dwyer, 2009). Langs de andere kant zorgt een echtscheiding er vaak voor dat ouders het lastig krijgen en dat er nood is aan extra steun, waardoor het belang van grootouders voor het vervullen van belangrijke familiefuncties juist vergroot (Johnson, 1998; Thompson, 1999). Bengtson (2001) verwacht zelfs dat “for many, multigenerational bonds are becoming more important than nuclear family ties for well-being and support over the course of their lives” (Bengtson, 2001, p. 5).

We weten echter bijzonder weinig over hoe belangrijk grootouders eigenlijk zijn voor het welzijn van kleinkinderen na de echtscheiding van hun ouders. In Vlaanderen werd dit tot nu toe helemaal niet onderzocht. In dit artikel willen we nagaan of de kwaliteit van relaties met grootouders samenhangt met het subjectief welzijn van kleinkinderen. We stellen meer specifiek de vraag of hechte relaties met grootouders er meer toe doen voor kleinkinderen wiens ouders gescheiden zijn dan voor kleinkinderen wiens ouders samen bleven, en of grootouderrelaties een buffer kunnen vormen voor de impact van een ouderlijke echtscheiding

op het welzijn van kinderen. We gebruiken hiervoor data van de grootschalige studie ‘Scheiding in Vlaanderen’ (SiV; Mortelmans et al., 2011) en vergelijken kleinkinderen met gescheiden en nog gehuwde ouders. Omdat we in de SiV-data beschikken over een relatief grote steekproef van kleinkinderen met gescheiden ouders, kunnen we ook variatie binnen deze groep bestuderen. Daarbij kijken we naar verschillende echtscheidingsgerelateerde factoren die een impact kunnen hebben op het subjectief welzijn van de kinderen. We focussen op kleinkinderen van 10 tot en met 21 jaar en bestuderen de link met drie verschillende indicatoren van subjectief welzijn: levenstevredenheid, zelfvertrouwen en gevoelens van onrust.

Achtergrond

Dit artikel bestudeert de kwaliteit van kleinkind–grootouder relaties en het welzijn van kleinkinderen. De relatiekwaliteit verwijst naar de emotionele band tussen kleinkind en grootouder of de ‘affectieve dimensie’ van intergenerationele familiesolidariteit (Bengtson & Roberts, 1991). Van alle dimensies van intergenerationele relaties, is de relatiekwaliteit degene die het sterkst verweven is met het welzijn van familieleden (Merz, Schuengel, & Schulze, 2009).

Het welzijn van kleinkinderen verwijst naar hun optimaal psychologisch functioneren en ervaren (Ryan & Deci, 2001). Door zowel positieve als negatieve indicatoren van subjectief welzijn te bestuderen, beantwoordt onze studie aan de oproep om te focussen op de ervaringen en inschattingen van kinderen en adolescenten zelf wanneer we willen weten hoe het met hen gaat, én op de oproep om daarbij niet louter te concentreren op de aan- of afwezigheid van problemen, maar ook op positieve uitkomsten (Ben-Arieh, 2005, 2008). Subjectief welzijn omvat verschillende componenten die gecorreleerd kunnen zijn, maar afzonderlijk gemeten dienen te worden: positief affect, negatief affect en levenstevredenheid (Diener, 2012). Levenstevredenheid is de evaluatieve component van welzijn en heeft

betrekking op iemands cognitieve evaluatie van zijn of haar leven. De affectieve componenten omvatten emoties en gemoedstoestanden over een langere termijn (Diener, 2012). Als negatieve affectieve factor bestuderen we de mate waarin kleinkinderen last hebben van gevoelens van onrust ('anxiety' in het Engels). De positieve affectieve factor in dit onderzoek is zelfvertrouwen of iemands gevoel van zelfaanvaarding of eigenwaarde (Rosenberg, 1965).

Grootouders in familiesystemen

Talrijke studies hebben al aangetoond dat ouder-kind relaties een belangrijke impact hebben op het welzijn van kinderen en adolescenten (Steinberg, 2001). In onze studie voegen we een oudere generatie toe aan het familieplaatje en bestuderen we grootouder-invloeden op het welzijn van kleinkinderen. Hiertoe worden we gemotiveerd door een familiesysteem-perspectief, dat benadrukt dat we verder moeten kijken dan de ouder-kind relatie en ook zicht moeten krijgen op de hele familie om het functioneren van kinderen te begrijpen. De *familiesysteemtheorie* heeft zijn fundamenteën in de familietherapie en gebruikt een organismische metafoor voor families: familieleden vormen een zelfregulerend en hiërarchisch georganiseerd systeem, samengesteld uit verschillende subsystemen. Die subsystemen zijn onderling afhankelijk, waardoor een verandering bij één lid of subsysteem ook een invloed heeft op alle anderen (Broderick, 1993; Cox & Paley, 1997; Minuchin, 1974). Het welzijn van een individueel familielid wordt in dit perspectief dus geconceptualiseerd als het resultaat van ervaringen en relaties over meerdere niveaus van het familiesysteem (Cox & Paley, 1997). De familiesysteemtheorie wordt gewoonlijk niet toegepast op de studie van grootouderrelaties, maar focust eerder op subsystemen binnen het kerngezin zoals het ouderlijk, het partner- en het sibling-systeem. Maar, zoals de pioniers van de familietherapie al erkenden, maken grootouders belangrijke leden uit van families en kunnen ze van vitaal

belang zijn voor hun functioneren (Miller & Sandberg, 1998). Als deel van dit grotere familiesysteem, spelen relaties met grootouders wellicht een prominente rol in het welzijn van kleinkinderen.

De impact van grootouders op kleinkinderen kan zowel direct zijn als indirect, via de steun die ze geven aan de ouders (Denham & Smith, 1989; Dunifon, 2013). Tot nu toe hebben relatief weinig empirische studies de grootouder–kleinkind relatie direct gelinkt aan het welzijn van kleinkinderen. Hoewel sommige studies geen associatie vonden (e.g. Dunifon & Bajracharya, 2012), toonde de meerderheid van die studies aan dat grootouders die een hechte band hebben met hun kleinkinderen een gunstige rol spelen in hun levens (Coall & Hertwig, 2010; Sear & Coall, 2011). Zowel de betrokkenheid van grootouders als de kwaliteit van grootouder–kleinkind relaties bleken positief gerelateerd aan verschillende uitkomsten bij de kleinkinderen, zoals prosociaal gedrag (Wild & Gaibie, 2014; Yorgason, Padilla-Walker, & Jackson, 2011), mentale ontwikkeling (Barnett, Scaramella, Neppl, Ontai, & Conger, 2010) en psychologische aanpassing (Griggs, Tan, Buchanan, Attar-Swartz, & Flouri, 2010; Moorman & Stokes, 2014).

Op basis van de familiesysteemtheorie en eerder onderzoek over de invloed van grootouders op hun kleinkinderen verwachten we voor onze studie 1) *dat de kwaliteit van relaties met grootouders positief geassocieerd is met het subjectief welzijn van kleinkinderen.*

Grootouders en ouderlijke echtscheiding

Een belangrijke eigenschap van families als systemen is dat ze zelfregulerend zijn, en over de capaciteit beschikken om zich aan te passen en te compenseren als antwoord op veranderingen. Daarbij negotiëren de leden nieuwe rollen en verantwoordelijkheden om te blijven functioneren onder de gewijzigde omstandigheden (Cox & Paley, 1997). Nu wordt aan grootouders vaak een latente functie toegedicht (Cherlin & Furstenberg, 1986; Silverstein,

Giarusso, & Bengtson, 2003). In hedendaagse westerse samenlevingen gelden namelijk twee normen met betrekking tot grootouders. De ‘norm van niet-interferentie’ schrijft voor dat grootouders niet té betrokken zijn, zich niet mengen in het grootbrengen van de kleinkinderen, en de autonomie van hun kinderen in hun eigen kerngezin respecteren. De ‘norm van aanwezig zijn’ – of de ‘grootouderlijke verplichting’ (Bates & Taylor, 2013) – vraagt, langs de andere kant, dat grootouders hun kinderen en kleinkinderen praktische en financiële steun bieden en met raad en daad bijstaan als daar nood aan is (Mason, May, & Clarke, 2007). Deze twee, soms conflicterende verwachtingen, plaatsen grootouders in een ambivalente positie: wachtend aan de zijlijn tot een substantiële verstoring van het familiefunctioneren hen noopt om in te springen. Daarom worden grootouders in de literatuur ook wel eens de “Family National Guard” (Hagestad 1985) of “Family Watchdogs” (Troll, 1985) genoemd. Als we families als systemen beschouwen, zouden we ook kunnen stellen dat grootouders fungeren als “back-up systeem”. Een echtscheiding creëert vaak aanzienlijk wat beroering binnen families. Dit lijkt dan ook een typische situatie waarin familiesystemen zich aanpassen, grootouders geactiveerd worden en familie-invloeden op het welzijn van kleinkinderen opnieuw gekalibreerd worden.

Onderzoek heeft al duidelijk gemaakt dat een ouderlijke echtscheiding en de nasleep daarvan een grote en vaak negatieve impact kunnen hebben op het welzijn van kinderen. Volgens het ‘scheiding – stress – aanpassing perspectief’ van Amato (2000) is een ouderlijke echtscheiding een langdurig proces dat verschillende ‘stressoren’ in gang kan zetten, onder meer verhuizen, een vermindering van de ouderlijke steun en controle, druk op de relatie of zelfs verlies van contact met een ouder, aanhoudende conflicten en financiële problemen. Deze stressoren vergroten op hun beurt het risico op negatieve gevolgen voor kinderen, zowel op korte als op lange termijn. Vele studies toonden aan dat, vergeleken met kinderen waarvan de ouders gehuwd bleven, kinderen met gescheiden ouders gemiddeld slechter scoren op

gebied van sociale competenties, schoolloopbaan, lichamelijke gezondheid en psychologisch functioneren (Amato, 2000; Bernardi et al, 2013). De ernst van de negatieve impact van een echtscheiding hangt af van modererende of beschermende factoren zoals de beschikbaarheid van structurele, intra-persoonlijke en sociale hulpbronnen (Amato, 2000). In dit artikel bestuderen we de beschermende of bufferende kracht van hechte relaties met grootouders.

In de literatuur wordt wel eens aangevoerd dat grootouders een belangrijke bron van steun en stabiliteit kunnen betekenen voor hun kleinkinderen tijdens een ouderlijke echtscheiding en de moeilijke en woelige periodes nadien (Silverstein, Giarusso & Bengtson, 2003). Kleinkind–grootouder relaties kunnen verstoord of zelfs verbroken worden als ouders scheiden. Omdat de meerderheid van de kinderen na een echtscheiding (grotendeels) bij de moeder gaan wonen, gebeurt dit vooral met de grootouders van vaderskant (Jappens & Van Bavel, 2016; Kruk & Hall, 1995; Oppelaar & Dykstra, 2004; Westphal, Poortman, & Van der Lippe, 2015). Maar aanzienlijk wat grootouders bieden hun kinderen en kleinkinderen in een scheidingssituatie advies, praktische hulp en emotionele en financiële steun. Veel grootouders springen extra bij met kinderopvang en in uitzonderlijke gevallen treden ze zelfs op als substituut-ouders (Ferguson, 2004; Timonen et al., 2009). Kleinkinderen zien hun grootouders vaak als sleutelfiguren die ze kunnen vertrouwen en bij wie ze rust en aandacht vinden na de scheiding van hun ouders (Robinson, Scanlan, & Butler, 2009).

Slechts een handvol studies hebben de impact van grootouders op het welzijn van kleinkinderen in de context van een echtscheiding onderzocht, waarvan sommigen gebaseerd zijn op eerder kleine en niet representatieve samples. Hetherington (1989) vond in haar studie van 124 hoog opgeleide families in Virginia geen bewijzen voor een invloed van grootouders op sociale en emotionele ontwikkeling van kleinkinderen met gescheiden ouders, toch niet indien ze niet in hetzelfde huishouden woonden. Lussier, Deater-Deckard, Dunn, en Davies (2002) gebruikten een steekproef van 155 kinderen in een kleine Engelse gemeente en vonden

een negatieve correlatie tussen de hechtheid van relaties met maternale grootouders en aanpassingsproblemen, zowel bij kinderen met gehuwde als met gescheiden ouders.

Gebaseerd op de tweede golf van dezelfde studie, vonden Bridges, Roe, Dunn en O'Connor (2007) geen significante associaties. Henderson, Hayslip, Sanders, en Loudon (2009) onderzochten relaties met maternale grootouders bij 324 studenten psychologie in Texas en vonden dat de relatiekwaliteit positief gerelateerd was aan hun psychologisch functioneren, voornamelijk voor adolescenten met gescheiden ouders.

Anderen bestudeerden de link tussen grootouders en het welzijn van kleinkinderen in verschillende gezinssituaties, maar konden geen onderscheid maken tussen kleinkinderen van gescheiden, nooit gehuwde alleenstaande en verweduwd ouders. Ruiz and Silverstein (2007) vonden dat adolescente kleinkinderen met hechtere grootouderrelaties minder depressieve symptomen rapporteerden en dat dit effect – vergeleken met kinderen die bij twee biologische ouders woonden – sterker was bij kleinkinderen die opgevoed waren in eenoudergezinnen. Attar-Schwarz, Tan, Buchanan, Flouri, and Griggs (2009) controleerden niet voor de rol die ouders spelen, maar vonden dat een grotere grootouder-betrokkenheid geassocieerd was met minder emotionele moeilijkheden bij adolescenten, vooral in eenouder- en stiefgezinnen.

Gebaseerd op de resultaten van andere onderzoeken en uitgaande van zelfregulerende familiesystemen, de 'back-up' functie van grootouders en de beschermende rol die ze kunnen spelen tegen de vaak negatieve impact van een ouderlijke echtscheiding, verwachten we voor onze studie 2) *dat de associatie tussen de kwaliteit van relaties met grootouders en het subjectief welzijn sterker is voor kleinkinderen met gescheiden ouders dan voor kleinkinderen met gehuwde ouders.*

Variatie binnen de groep van kleinkinderen met gescheiden ouders

Zoals Attar-Schwartz en collega's (2009) suggereren, zou onderzoek naar grootouders en het welzijn van kinderen ook variatie binnen verschillende familiestructuren moeten bestuderen. In dit artikel gaan we verder dan bestaande studies, en kijken we ook naar verschillen binnen de groep van kinderen met gescheiden ouders. Volgens het 'scheiding – stress – aanpassing perspectief' (Amato, 2000) dat we daarnet bespraken, varieert de omvang van de (negatieve) impact van een echtscheiding van kind tot kind, afhankelijk van de stressoren die de echtscheiding met zich meebrengt en de beschermende factoren waarop een kind kan rekenen. Bij het bestuderen van de modererende rol van grootouderrelaties, zullen we rekening houden met verschillende echtscheidingsgerelateerde factoren die het welzijn van kleinkinderen mogelijks negatief beïnvloeden of juist beschermen (de verblijfsregeling, een eventuele herpartnering van moeder en vader, ouderlijk conflict en de kwaliteit van ouder–kind relaties) en controleren voor het aantal jaren dat verstreken is sinds de echtscheiding.

Verschillende verblijfsregelingen na een echtscheiding brengen verschillende gevolgen voor kinderen met zich mee. Verblijfsco-ouderschap, waarbij kinderen ongeveer de helft van de tijd bij elke gescheiden ouder wonen, zit in de lift in Vlaanderen, nog meer dan in onze buurlanden, en wordt sinds de wet van 2006 zelfs naar voor geschoven als prioritair te onderzoeken regeling (Sodermans, Matthijs, & Swicegood, 2013). In vergelijking met een verblijf bij een enkele ouder, kan een gedeeld verblijf een positieve invloed hebben op het welzijn van kinderen omdat hun beide ouders meer betrokken blijven in hun leven. Aan de andere kant kan het voortdurende heen-en-weer verhuizen zowel praktisch als emotioneel zwaar wegen en gevoelens van instabiliteit en stress in de hand werken (Sodermans, 2013). Veel gescheiden ouders gaan vroeg of laat een nieuwe relatie aan, en dit kan het welzijn van kinderen op verschillende manieren raken. Enerzijds kan een nieuwe partner waardevol zijn voor kinderen omdat hij of zij helpt bij de opvoeding en extra financiële middelen met zich

meebrengt. Anderzijds kan de komst van een nieuwe partner ook instabiliteit introduceren en aanleiding geven tot spanningen en stress binnen het gezin (Sweeney, 2010).

Wat aanhoudend ouderlijk conflict betreft, zijn onderzoeksresultaten consistent: blootstelling aan vijandigheden en/of geblokkeerde communicatie tussen gescheiden ouders is een grote stressor met negatieve gevolgen voor kinderen (Amato, 2000; Davidson, O'Hara, & Beck, 2014). Van de relaties van kinderen met hun ouders is geweten dat die aanzienlijk onder druk kunnen te staan komen door een echtscheiding, maar ook dat goede relaties met vader en moeder de negatieve effecten van een echtscheiding kunnen verzachten (Amato & Gilbreth, 1999; Hines, 1997).

De latente functie van grootouders in familiesystemen in het achterhoofd, veronderstellen we 3) *dat de kwaliteit van relaties met grootouders positief geassocieerd is met het subjectief welzijn van kleinkinderen wiens ouders gescheiden zijn, ook na controle voor verschillende echtscheidingsgerelateerde factoren.* De latente functie die grootouders toegeschreven wordt, suggereert ook dat de buffer van een goede grootouderrelatie bovenal waardevol is in situaties waar de echtscheiding van de ouders aanzienlijke stressoren induceerde voor de kleinkinderen. Daarom gaan we uit van hypothese 4) *dat goede grootouderrelaties vooral van belang zijn voor het welzijn van kleinkinderen die frequent conflicten ondervinden tussen hun gescheiden ouders of geen goede relatie hebben met hun gescheiden moeder en vader.*

Methode

Data en steekproef

We gebruiken data van de multi-actor survey Scheiding in Vlaanderen (SiV), verzameld in 2009 en 2010 (Mortelmans et al., 2011). Voor deze survey werden (ex-)koppels die gehuwd

zijn tussen 1971 en 2008 geselecteerd uit het Belgische Rijksregister. Het ging om wettelijke huwelijken in het Vlaamse Gewest tussen mannen en vrouwen die nooit eerder gehuwd waren. De steekproef werd zo samengesteld dat gescheiden koppels oververtegenwoordigd zijn. Beide (ex-)partners uit deze referentiehewelijken werden uitgenodigd voor een persoonlijk interview, 42,2 procent nam deel en vertegenwoordigde zo 53,7 procent van de initieel geselecteerde huwelijken. In totaal participeerden 6470 (ex-)partners, 1811 waren gehuwd en 4659 waren gescheiden.

Voor elk referentiehewelijk werd bovendien een gezamenlijk kind geselecteerd. Kinderen van tien jaar of ouder die inwoonden bij één of beide ouders, 2.225 in totaal, werden uitgenodigd voor een computer-geassisteerd persoonlijk interview. Conform de Belgische wet was toestemming van beide ouders nodig om kinderen jonger dan 18 jaar (ongeveer de helft van de geselecteerde kinderen) te contacteren. Deze toestemming werd verkregen voor 57,3 procent van de minderjarige kinderen met gescheiden ouders en 87,4 procent van degenen met gehuwde ouders. Uiteindelijk werden antwoorden van 1.257 kinderen verzameld (73,2 procent van zij die gecontacteerd werden), 379 met gehuwde ouders en 878 met gescheiden ouders. Non-respons analyses toonden dat deelnemende kinderen niet significant verschillen van niet-deelnemers wat betreft hun leeftijd, geslacht, het opleidingsniveau van de ouders en het niveau van ouderlijke conflicten, maar de ouders van deelnemende kinderen rapporteerden wel een iets betere relatie met het geselecteerde kind dan de ouders van kinderen die niet deelnamen (zie ook Pasteels, Mortelmans & Van Bavel, 2011).

In wat volgt bedoelen we met ‘kleinkind’ het geselecteerde kind uit het referentiehewelijk. De termen ‘ouder’, ‘moeder’ en ‘vader’ verwijzen naar (ex-)partners uit het referentiehewelijk in de middengeneratie. De ‘grootouders’ zijn de ouders van de respondenten in het referentiehewelijk.

Voor onze studie selecteerden we inwonende kleinkinderen vanaf tien tot en met 21 jaar. Verder beperkten we de steekproef tot kleinkinderen met minstens één grootouder in leven (van 25 kinderen in de leeftijdscategorie 10–21 jaar waren alle grootouders overleden), zonder ontbrekende waarden op de variabelen in de analyses ($n=34$). Deze selectie resulteerde in een steekproef van 960 kleinkinderen, 650 van hen hadden gescheiden ouders, bij 276 kleinkinderen waren de ouders in hun eerste huwelijk. Deze steekproef laat toe het welzijn van de kleinkinderen te analyseren naar de huwelijksstatus van hun ouders en de kwaliteit van hun relaties met grootouders. Om meer te leren over de variatie binnen de groep van kleinkinderen met gescheiden ouders, analyseren we ook een steekproef die uitsluitend bestaat uit kinderen wiens ouders gescheiden zijn. Omdat we hier ook respondenten met ontbrekende waarden op één van de echtscheidingsgerelateerde variabelen ($n=50$) uitsloten, telt deze steekproef 600 kleinkinderen.

We koppelden de informatie uit de interviews met de kleinkinderen aan die van één of beide deelnemende ouders. Voor 511 kleinkinderen hadden we data afkomstig van beide ouders, voor 318 kleinkinderen was enkel informatie van de moeder beschikbaar en voor 97 anderen enkel van de vader. Subjectief welzijn, de kwaliteit van relaties met ouders en grootouders en ouderlijke conflicten werden gerapporteerd door de kleinkinderen zelf, socio-demografische variabelen werden berekend op basis van de ouder-interviews. Aangezien zowel onze indicatoren voor welzijn als de kwaliteit van de relaties met grootouders gerapporteerd zijn door de kleinkinderen, moeten we ons ervan bewust zijn dat dit een bron kan zijn van ‘common method’-bias (Podsakoff, MacKenzie, Lee, & Podsakoff, 2003) en mogelijks de associatie tussen beide variabelen beïnvloedt. Daarnaast is het ook belangrijk het cros-sectionele karakter van onze data en de mogelijkheid van omgekeerde causaliteit in het achterhoofd te houden. Gebaseerd op theorie en eerder onderzoek kunnen we ervan uitgaan dat relaties met grootouders een invloed uitoefenen op het welzijn van kleinkinderen. Maar

het zou ook kunnen dat kleinkinderen die zich beter voelen ook makkelijker een goede relatie ontwikkelen met hun grootouders, of dat grootouders actief de banden aanhalen met kleinkinderen die wel of niet goed in hun vel zitten.

Meetinstrumenten

Subjectief welzijn

De *levenstevredenheid* van kleinkinderen werd gemeten aan de hand van de vraag “Hoe tevreden of ontevreden ben je met je leven tegenwoordig?”, waarop antwoorden kon van 0 (helemaal niet tevreden) tot 10 (helemaal tevreden). *Zelfvertrouwen* werd gemeten met de ‘Rosenberg Self-Esteem Scale’ (Rosenberg, 1965), bestaande uit tien items die gescoord moesten worden op een vijfpuntenschaal. Respondenten gaven aan in welke mate ze wel of niet akkoord waren met uitdrukkingen als “Ik denk dat ik een aantal goede eigenschappen bezit”, “Nu en dan voel ik me nutteloos” en “Ik ben in staat de meeste dingen even goed te doen als de meeste andere mensen” (Cronbach's alpha ,86). We berekenden een principale component met hogere scores voor hogere niveaus van zelfvertrouwen. Gevoelens van *onrust* werden gemeten aan de hand van een schaal met vier items. Respondenten konden op een vierpuntenschaal aangeven hoe vaak ze in de week voor het interview last hadden van volgende klachten: moeilijkheden om te ontspannen, nerveus zijn, snel geïrriteerd zijn en angstig zijn (Cronbach's alpha ,73). We berekenden een principale component met hogere scores voor meer gevoelens van onrust.

Tabel 1 presenteert de beschrijvende statistieken van alle variabelen in onze analyses, afzonderlijk voor kleinkinderen met gehuwde en met gescheiden ouders. Kleinkinderen met gescheiden ouders rapporteerden een lager subjectief welzijn dan zij met gehuwde ouders. Het verschil tussen kleinkinderen met gehuwde en gescheiden ouders is niet statistisch significant voor zelfvertrouwen, maar wel voor levenstevredenheid ($p < ,001$) en gevoelens van

onrust ($p < .05$).

Relatie met grootouders

Voor elke grootouder die nog in leven was, werd aan de kleinkinderen gevraagd of ze al dan niet contact hadden en – indien ja – hoe goed of slecht hun relatie was. De kleinkinderen scoorden hun relatie op een vijfpuntenschaal van *heel slecht* tot *heel goed*. De antwoorden op deze vraag waren scheef verdeeld, een meerderheid gaf telkens aan minstens een goede relatie te hebben. We selecteerden de hoogste score over alle beschikbare grootouders en construeerden drie categorieën: “geen goede relatie (heel slecht, slecht, niet slecht niet goed, geen contact)”, “goede relatie” en “heel goede relatie”. Dit betekent dat kleinkinderen met een “heel goede relatie” een heel goede relatie hadden met minstens één grootouder, en dat kleinkinderen in de categorie “geen goede relatie” geen enkele goede grootouderrelatie hadden om op terug te vallen. Kleinkind–grootouder relaties in Westerse samenlevingen zijn gekenmerkt door een matrilineair voordeel: die van moederskant, en vooral die met de grootmoeder, zijn hechter dan die langs de kant van de vader (Chan & Elder, 2000). Na een echtscheiding kan dit nog versterkt worden, omdat een meerderheid van de kinderen bij de moeder gaat wonen (Jappens & Van Bavel, 2016). Dit weerspiegelt zich ook in onze data, waardoor de ‘beste grootouderrelatie’ iets vaker die met de grootmoeder van moederskant vertegenwoordigt dan die met andere grootouders. Vijftien kinderen in onze selectie (12 met gescheiden en 3 met gehuwde ouders) die met geen enkele grootouder contact hadden, werden toegevoegd aan de laatste categorie. Testen met een afzonderlijke “geen contact”-categorie leverden geen andere resultaten op, testen met relatiekwaliteit als continue variabele evenmin. Zoals Tabel 1 toont, heeft een iets grotere proportie kleinkinderen met gehuwde ouders (53%) dan kleinkinderen met gescheiden ouders (50%) een heel goede relatie met minstens één

grootouder. En, vergeleken met kleinkinderen uit intacte gezinnen, hebben significant meer kleinkinderen van gescheiden ouders (9%) geen enkele goede grootouderrelatie.

Echtscheiding ouders

De huwelijksstatus van de ouders geeft aan of de ouders in hun eerste huwelijk waren versus (wettelijk of feitelijk) gescheiden.

Controlevariabelen

Om de *kwaliteit van de relatie met moeder en met vader* te meten, konden kleinkinderen op een vijfpuntenschaal aangeven hoe goed of hoe slecht de relatie met hun moeder/vader was. Naar analogie met de grootouderrelaties, creëerden we drie categorieën: “geen goede relatie”, “goede relatie” en “heel goede relatie”. Indien iemand aangegeven had geen contact meer te hebben werd de vraag naar de relatiekwaliteit niet gesteld, maar werd hij of zij bij de categorie “geen goede relatie” gevoegd. Andere controlevariabelen waren de *leeftijd* en het *geslacht* van het kleinkind, het *aantal grootouders in leven* (van 1 tot 4), en het *opleidingsniveau van de hoogst opgeleide ouder*. Elke deelnemende ouder werd gevraagd naar de eigen opleiding én naar die van de (ex-)partner. We selecteerden het hoogste opleidingsniveau over beide partners en reduceerden de 22 categorieën uit de ISCED-classificatie tot drie: “laag” (geen diploma of maximum eerste graad middelbaar onderwijs), “medium” (secundair of postsecundair onderwijs), en “hoog” (tertiair onderwijs).

Echtscheidingsgerelateerde variabelen

In de modellen die enkel kleinkinderen met gescheiden ouders bevatten, voegen we het *aantal jaren sinds de echtscheiding* toe. Aan gescheiden ouders werd gevraagd of het geselecteerde kind bij de moeder en/of de vader verbleef. Voor kinderen die deels bij de moeder en deels bij

de vader verbleven, werd de regeling gedetailleerd in kaart gebracht aan de hand van een kalender. Deze informatie vatten we samen in een variabele voor de *verblijfsregeling* met vier categorieën: “bij moeder”, “verblijfsco-ouderschap” (minimum 33% van de tijd bij elke ouder), “bij vader” en “geen vaste of een andere verblijfsregeling”. Gescheiden ouders gaven ook aan of ze al dan niet *samenwoonden met een nieuwe partner*. Indien één ouder niet participeerde aan de survey, gebruikten we het antwoord van de andere ouder op de vraag of de ex-partner samenwoonde met een nieuwe partner. Om het niveau van *ouderlijk conflict* te meten, dienden kleinkinderen op een schaal van 1 (nooit) tot 7 (dagelijks) aan te duiden hoe vaak de volgende situaties zich hadden voorgedaan in de voorbije 12 maanden: elkaar verwijten maken, schreeuwen of roepen naar elkaar, elkaar lichamelijk pijn doen, ergens mee gooien of iets met opzet stuk maken, niet meer tegen elkaar praten. Er was een afzonderlijke antwoordcategorie voorzien voor kinderen wiens ouders geen contact meer hadden. Gebaseerd op de hoogste score over de vijf conflictsituaties maakten we een variabele met vier categorieën: “geen of occasioneel conflict”, “frequent conflict” (minstens een keer per maand), “geen contact”, en “geen informatie” (ontbrekend antwoord op een van de vijf situaties).

Analysemethode

We gebruiken telkens OLS regressieanalyses om de levenstevredenheid, het zelfvertrouwen en de onrust van de kleinkinderen te modelleren. Om de eerste hypothese te testen, schatten we in Model 1 telkens of de verschillende indicatoren van subjectief welzijn gerelateerd zijn aan de kwaliteit van de beste grootouderrelatie, gecontroleerd voor leeftijd, geslacht, huwelijksstatus en opleidingsniveau van de ouders, de kwaliteit van de relatie tussen het kleinkind en zijn/haar moeder en vader en het aantal grootouders in leven. Om na te gaan of de associatie tussen de kleinkind–grootouder relatie en het subjectief welzijn van

kleinkinderen sterker is voor kleinkinderen met gescheiden ouders dan voor kleinkinderen met gehuwde ouders (Hypothese 2), voegen we in Model 2 een interactieterm tussen de relatiekwaliteit en de echtscheiding van de ouders toe. Met Model 3 bekijken we de associatie tussen grootouderrelaties en het welzijn van kleinkinderen wiens ouders gescheiden zijn na controle voor verschillende scheidingsgerelateerde factoren (Hypothese 3). We beperken ons hier tot de groep van kleinkinderen met gescheiden ouders en voegen het aantal jaren sinds de echtscheiding, de verblijfsregeling, de partnerstatus van de ouders en het niveau van ouderlijk conflict toe. Om te testen of een goede relatie met grootouders vooral waardevol is als de echtscheiding meer stressoren met zich meebracht (Hypothese 4), introduceren we in Model 4 interactietermen tussen de kwaliteit van grootouderrelaties enerzijds en het niveau van ouderlijk conflict en de kwaliteit van relaties met moeder en vader anderzijds.

Resultaten

Tabel 2 presenteert de resultaten van de OLS-regressies voor de levenstevredenheid van kleinkinderen, Tabel 3 voor zelfvertrouwen en Tabel 4 voor gevoelens van onrust. In lijn met Hypothese 1, tonen de respectievelijke Modellen 1 voor deze uitkomstvariabelen dat de kwaliteit van de relaties met grootouders van belang is voor het welzijn van kleinkinderen. Vergeleken met de referentiegroep van kleinkinderen met een goede relatie met minstens één grootouder, rapporteren kleinkinderen die geen enkele goede grootouder-relatie hebben significant meer gevoelens van ongerustheid en een lagere levenstevredenheid. Kinderen die een heel goede relatie hebben met een grootouder, daarentegen, rapporteren significant hogere scores van levenstevredenheid en zelfvertrouwen. Modellen (niet in tabel) zonder de kwaliteit van relaties met moeder en vader als covariaten resulteren in iets sterkere associaties tussen de kwaliteit van grootouderrelaties en alle indicatoren van subjectief welzijn.

In Model 2 introduceren we telkens een interactieterm tussen gescheiden ouders hebben en de kwaliteit van relaties met grootouders. De resultaten van deze interactie worden ook grafisch weergegeven in Figuur 1. De resultaten bevestigen Hypothese 2 en tonen duidelijk dat (heel) goede relaties met grootouders vooral van belang zijn voor kleinkinderen van wie de ouders gescheiden zijn. Vergeleken met de referentiecategorie van kleinkinderen met een goede grootouderrelatie, is het hebben van een heel goede relatie met een grootouder voor deze groep van kinderen geassocieerd met een hoger niveau van levenstevredenheid en zelfvertrouwen. Geen enkele goede grootouderrelatie hebben, is gelinkt aan een lagere score op levenstevredenheid en een hogere op ongerustheid. Wanneer ouders gehuwd zijn, vinden we geen enkel significant verband tussen de kwaliteit van relaties met grootouders en de twee positieve indicatoren van het subjectief welzijn van kleinkinderen. Scores op gevoelens van onrust, daarentegen, zijn wel significant gerelateerd aan grootouderrelaties indien ouders gehuwd zijn; kleinkinderen die geen goede grootouderrelatie hebben, maar ook degenen die een heel goede relatie hebben met een grootouder, rapporteren meer ongerustheid dan de referentiegroep met minstens een goede grootouderrelatie.

In Model 3 testen we de derde hypothese, hiervoor beperken we ons telkens tot de groep van kleinkinderen wiens ouders gescheiden zijn. Ook na controle voor verscheidene eigenschappen van de echtscheiding en de familiesituatie nadien, zien we dat kleinkinderen met een heel goede relatie met een grootouder meer levenstevredenheid en zelfvertrouwen melden, en dat kleinkinderen zonder goede grootouderrelatie een lagere levenstevredenheid hebben en onrustiger zijn dan de referentiegroep van kleinkinderen met een goede grootouderrelatie. We vinden geen significante effecten van de verblijfsregeling en de aanwezigheid van stiefouders, maar kleinkinderen die frequente conflicten tussen hun gescheiden ouders ondervinden, rapporteren significant slechtere scores op alle indicatoren van subjectief welbevinden. In vergelijking met de referentiegroep van kleinkinderen met een

goede relatie, zijn een heel goede relatie hebben met moeder en met vader gelinkt aan beter welzijn na de echtscheiding, terwijl het gemis aan een goede relatie met moeder gelinkt is aan lagere scores.

In Model 4 introduceren we interactie-effecten om na te gaan of betere relaties met grootouders voornamelijk van belang zijn voor kleinkinderen die geconfronteerd werden met meer stressoren na de echtscheiding. De analyses met interacties tussen de kwaliteit van relaties met grootouders en de relaties met beide ouders (niet weergegeven in de tabellen) leveren geen significante resultaten op. Voor de indicatoren levenstevredenheid en zelfvertrouwen produceert de interactie met de mate van ouderlijk conflict evenmin significante resultaten (niet weergegeven). Maar die interactie (significant op niveau $p < 0,05$, zie Model 4c) suggereert wel dat wanneer gescheiden ouders frequente conflicten hebben, het missen van een goede grootouderrelatie een sterker effect heeft op de ongerustheid van kleinkinderen dan wanneer dit niet of hoogstens occasioneel gebeurt.

Discussie

In de demografische context van vandaag delen kleinkinderen en grootouders vaak tientallen jaren van hun leven. Een aanzienlijk aantal onder hen zal geconfronteerd worden met een echtscheiding in de middengeneratie. Zoals veel onderzoek al aantoonde, brengt een echtscheiding vaak negatieve gevolgen mee voor kinderen. Onze studie toonde aan dat grootouders een significante buffer kunnen vormen voor de impact van een echtscheiding op het welzijn van hun kleinkinderen.

Onze studie liet zich leiden door de familiesysteemtheorie. Die suggereert dat, naast de ouders, ook relaties met grootouders een rol spelen in het welzijn van kleinkinderen. We gebruikten data van 926 kleinkinderen tussen 10 en 21 jaar én hun gehuwde of gescheiden ouders in het SiV-onderzoek, en bestudeerden de associatie tussen de kwaliteit van relaties

met grootouders en het subjectief welzijn van de kleinkinderen. Hierbij bekeken we drie verschillende indicatoren van subjectief welzijn: levenstevredenheid, zelfvertrouwen en onrust. We vonden enkele verschillen tussen de indicatoren onderling, maar over het algemeen wezen onze resultaten op een consistent patroon: de sterkte van kleinkind–grootouderrelaties is positief gerelateerd aan het subjectief welzijn van de kleinkinderen, bovenop de relaties die ze hebben met hun ouders. En, zo toonden onze resultaten in lijn met onze verwachting, het hebben van een heel goede grootouder-relatie is in het bijzonder waardevol voor kleinkinderen wiens ouders gescheiden zijn. Ook binnen de groep van kleinkinderen met gescheiden ouders zagen we dat degenen wiens ouders nog frequent in conflict gaan, het meest van al baat hebben bij een goede relatie met hun grootouders. Deze bevindingen stroken met de eigenschap van familiesystemen om zich aan te passen aan veranderende condities en met het idee van grootouders als de “Family National Guard” of “back-up systeem”; ze hebben een latente functie, staan langs de zijlijn, maar klaar om in te springen wanneer er zich een crisis voordoet in de familie en de nood aan hun steun de ‘norm van niet-interferentie’ overstemt.

Voor kleinkinderen met gehuwde ouders, gaven de resultaten tot onze verwondering ook aan dat een heel goede relatie hebben met een grootouder geassocieerd is met meer ongerustheid in vergelijking met kleinkinderen met een goede grootouderrelatie. Bovendien legden extra analyses voor depressieve gevoelens, een andere negatieve indicator van subjectief welzijn, hetzelfde patroon bloot. We speculeren dat dit ook verklaard kan worden door de latente functie van grootouders. Aangezien we cross-sectionele data gebruiken, kunnen we geen onderscheid maken tussen oorzaak en gevolg. Grootouders kunnen geactiveerd worden omdat ze nodig zijn in het geval van een ouderlijke echtscheiding, terwijl het in intacte gezinnen ook mogelijk is dat er extra beroep gedaan wordt op de grootouders

omdat de kleinkinderen kampen met depressieve en onrustige gevoelens en minder contact hebben met leeftijdsgenoten. Toekomstig onderzoek zou hier meer licht op kunnen werpen.

Onze studie kent enkele belangrijke beperkingen. In de eerste plaats, zoals al aangehaald, staan de cross-sectionele data geen uitspraken over causale effecten toe. Gebaseerd op theorie en voorgaand onderzoek gaan we ervan uit dat relaties met grootouders een invloed uitoefenen op het welzijn van kleinkinderen. Maar familiesystemen suggereren ook circulaire en reciproke invloeden tussen familieleden en subsystemen (Cox & Paley; 1997) en het is ook mogelijk dat een hoger welzijn kinderen toelaat betere relaties te ontwikkelen met hun grootouders.

Ten tweede kan de selectieprocedure voor de SiV-survey, en meer bepaald de toestemming van de ouders die vereist was voor minderjarige kinderen, geleid hebben tot een selectieve respons. Non-respons analyses toonden dat ouders van participerende kinderen niet significant verschilden van die van niet-participerende kinderen wat betreft opleidingsniveau en conflicten, maar dat ze wel een lichtjes betere relatie hadden met hun kinderen. Het is ook mogelijk dat ouders kinderen die emotioneel lijden onder de echtscheiding willen beschermen door interviewers te weigeren hen te contacteren, waardoor deelnemende kleinkinderen verschillen van niet-deelnemers wat betreft de uitkomst-variabelen. Een vergelijking met de steekproef van adolescenten met gescheiden ouders in het Leuvens Adolescenten- en GezinnenOnderzoek (LAGO) leert dat de respondenten in de SiV-sample hun algemene levenstevredenheid inderdaad iets hoger scoren (Sodermans, 2013). Ten derde werden zowel onze indicatoren voor welzijn als de kwaliteit van de relaties met grootouders gebaseerd op zelfrapportage door de kleinkinderen. Dit biedt waardevolle informatie over hoe kleinkinderen hun familiebanden ervaren en hoe dit gerelateerd is aan hun subjectief welzijn, maar dit kan mogelijk ook een ‘common method’-bias met zich meebrengen (Podsakoff, MacKenzie, Lee, & Podsakoff, 2003) en leiden tot een overschatting van de associatie tussen

beiden. Ten vierde werd onze variabele voor de kwaliteit van de relatie tussen kleinkind en grootouders gemeten met één enkele vraag, wat minder betrouwbaar is dan een maat die gebaseerd is op meerdere items. Hoewel dit een rol kan spelen, kunnen we, ten vijfde, niet controleren voor de kwaliteit van de relatie tussen de ouders en de grootouders of de eventuele aanwezigheid van conflicten tussen de ouders en hun (ex-)schoonouders.

In deze studie, tenslotte, wilden we nagaan of het subjectief welzijn van kleinkinderen gerelateerd is aan het hebben van een goede emotionele band met minstens een grootouder, los van het geslacht van de grootouder en of het om een grootouder van moederskant of van vaderskant gaat. We weten ook dat relaties met grootouders van moederskant, en vooral die met de grootmoeder, doorgaans hechter zijn dan die van vaderskant, en dat dit verschil nog versterkt kan worden na een echtscheiding. Daarom zou het ook interessant zijn om na te gaan of het verband tussen de kwaliteit van grootouderrelaties en het welzijn van kleinkinderen verschilt tussen grootouders van moederskant en van vaderskant, en tussen grootmoeders en grootvaders. Toekomstig onderzoek kan hier meer licht op werpen.

Naast de vraag of het beschikken over een goede grootouderrelatie samenhangt met het welzijn van kleinkinderen, kan het ook interessant zijn na te gaan of een slechte grootouderrelatie problematisch is voor kleinkinderen. Bij wijze van test maakten we een dummy die aangeeft of kleinkinderen met minstens één grootouder een slechte relatie, of helemaal geen contact meer hebben en onderzochten we de samenhang met hun subjectief welzijn. Resultaten tonen dat kleinkinderen met minstens één slechte grootouderrelatie een significant lagere levenstevredenheid en meer gevoelens van onrust rapporteerden dan de kleinkinderen die enkel goede grootouderrelaties hebben. Dit geldt zowel voor kleinkinderen met gehuwde als met gescheiden ouders, ook na controle voor de echtscheidingsgerelateerde variabelen. Voor de indicator zelfvertrouwen vonden we geen significant verband.

Ondanks de beperkingen, geven de bevindingen van deze studie duidelijk aan dat goede relaties met grootouders van belang zijn voor kleinkinderen, en dat kleinkinderen in het bijzonder baat kunnen hebben bij een hechte grootouderrelatie in moeilijke tijden zoals die tijdens en na een ouderlijke echtscheiding. Het is belangrijk voor zowel ouders, grootouders, welzijnswerkers als beleidsmakers om zich bewust te zijn van de rol die grootouders kunnen spelen voor hun kleinkinderen. Sinds enkele jaren worden door verschillende organisaties informatiesessies georganiseerd voor grootouders van kleinkinderen in een scheidingssituatie, en werd ook een brochure ontwikkeld voor deze doelgroep. Toch worden grootouders al te vaak over het hoofd gezien in het echtscheidingsbeleid en wordt contact tussen kleinkinderen en grootouders in veel gevallen verstoord of soms zelfs helemaal verbroken wanneer ouders scheiden (Jappens & Van Bavel, 2016). Maar zoals deze studie suggereert, kunnen sterke relaties met grootouders kleinkinderen juist helpen om met de echtscheiding van hun ouders om te gaan.

Referenties

- Amato, P.R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 1269–1287. doi: 10.1111/j.1741-3737.2000.01269.x
- Amato, P.R., & Gilbreth, J.G. (1999). Nonresident fathers and children's well-being: A meta-analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 61, 557–573. doi: 10.2307/353560
- Arber, S., & Timonen, V. (Eds.). (2012). *Contemporary grandparenting. Changing family relationships in global contexts*. Bristol, UK: Policy Press.
- Attar-Schwartz, S., Tan, J.P., Buchanan, A., Flouri, E., & Griggs, J. (2009). Grandparenting and adolescent adjustment in two-parent biological, lone-parent, and step-families. *Journal of Family Psychology*, 23, 67–75. doi: <http://dx.doi.org/10.1037/a0014383>
- Attias-Donfut, C., & Segalen, M. (2007). *Grands-Parents. La famille à travers les generations*. Paris: Odile Jacob.
- Barnett, M.A., Scaramella, L.V., Neppl, T.K., Ontai, L.L., & Conger, R.D. (2010). Grandmother involvement as a protective factor for early childhood social adjustment. *Journal of Family Psychology*, 24, 635–645. doi: <http://dx.doi.org/10.1037/a0020829>
- Bates, J.S., & Taylor, A.C. (2013). Taking stock of theory in grandparent studies. In M.A. Fine & M. D. Fincham (Eds.), *Handbook of family theories: A content approach* (pp. 51–70). New York: Routledge.
- Ben-Arieh, A. (2005). Where are the children? Children's role in measuring and monitoring their well-being. *Social Indicators Research*, 74, 573-596. doi: 10.1007/s11205-004-4645-6
- Ben-Arieh, A. (2008). The child indicators movement: Past, present, and future. *Child Indicators Research*, 1, 3–16. doi: 10.1007/s12187-007-9003-1

- Bengtson, V.L., & Roberts, R.E.L. (1991). Intergenerational solidarity in aging families: An example of formal theory construction. *Journal of Marriage and the Family*, 53, 856–870. doi: 10.2307/352993
- Bengtson, V.L. (2001). Beyond the nuclear family: The increasing importance of multigenerational bonds. *Journal of Marriage and Family*, 63, 1–16. doi: 10.1111/j.1741-3737.2001.00001.x
- Bernardi, F., Härkönen, J., Boertien, D., Andersson, R., Bastaits, K., & Mortelmans, D. (2013). Effects of family forms dynamics on children's well-being and life chances: literature review. *Families and Societies Working Paper Series*, 4(2013).
- Bridges, L.J., Roe, A.E.C., Dunn, J., & O'Connor, T.G. (2007). Children's perspectives on their relationships with grandparents following parental separation: A longitudinal study. *Social Development*, 16(3), 539–554. doi: 10.1111/j.1467-9507.2007.00395.x
- Broderick, C.B. (1993). *Understanding family process: Basics of family systems theory*. Newbury Park (CA): Sage.
- Cherlin, A.J., & Furstenberg, F.F. (1986). *The new American grandparent: A place in the family, a life apart*. New York: Basic Books.
- Coall, D.A., & Hertwig, R. (2010). Grandparental investment: Past, present, and future. *Behavioral and Brain Sciences*, 33, 1–19. doi: 10.1017/S0140525X09991105
- Cox, M.J., & Paley, B. (1997). Families as systems. *Annual Review of Psychology*, 48, 243–267. doi: 10.1146/annurev.psych.48.1.243
- Davidson, R.D., O'Hara, K.L., & Beck, C.J. (2014). Psychological and biological processes in children associated with high conflict parental divorce. *Juvenile and Family Court Journal*, 65, 29–44. doi: 10.1111/jfcj.12015
- Denham, T.E., & Smith, C.W. (1989). The influence of grandparents on grandchildren: A review of the literature and resources. *Family Relations*, 38, 345–350. doi: 10.2307/585064

- Diener, E. (2012). New findings and future directions for subjective well-being research. *American Psychologist*, 67, 590–597. doi: <http://dx.doi.org/10.1037/a0029541>
- Dunifon, R., & Bajracharya, A. (2012). The role of grandparents in the lives of youth. *Journal of Family Issues*, 33, 1168–1194. doi: 10.1177/0192513X12444271
- Dunifon, R. (2013). The influence of grandparents on the lives of children and adolescents. *Child Development Perspectives*, 7, 55–60. doi: 10.1111/cdep.12016
- Dykstra, P.A., & Komter, A.E. (2012). Generational interdependencies in families: The MULTILINKS research programme. *Demographic Research*, 27, 487–506. doi: 10.4054/DemRes.2012.27.18
- Ferguson, N. (2004). *Grandparenting in divorced families*. Bristol: Policy Press.
- Griggs, J., Tan, J.P., Buchanan, A., Attar - Schwartz, S., & Flouri, E. (2010). ‘They’ve Always Been There for Me’: Grandparental Involvement and Child Well - Being. *Children & Society*, 24, 200–214. doi: 10.1111/j.1099-0860.2009.00215.x
- Hagestad, G.O. (1985). Continuity and connectedness. In V.L. Bengtson & J.F. Robertson (Eds.), *Grandparenthood* (pp. 31–48). Beverly Hills, CA: Sage.
- Henderson, C.E., Hayslip, B., Sanders, L.M., & Loudon, L. (2009). Grandmother-grandchild relationship quality predicts psychological adjustment among youth from divorced families. *Journal of Family Issues*, 30, 1245–1264. doi: 10.1177/0192513X09334913
- Hetherington, E.M. (1989). Coping with family transitions: Winners, losers, and survivors. *Child development*, 1–14. doi: 10.2307/1131066
- Hines, A.M. (1997). Divorce-related transitions, adolescent development, and the role of the parent–child relationship: A review of the literature. *Journal of Marriage and the Family*, 59, 375–388. doi: 10.2307/353477

- Jappens, M. & Van Bavel, J. (2016). Parental Divorce, Residence Arrangements, and Contact Between Grandchildren and Grandparents. *Journal of Marriage and Family* 78(2), 451–467. doi: 10.1111/jomf.12275
- Johnson, C.L. (1998), Effects of adult children's divorce on grandparenthood. In M.E. Szinovácz (Ed.), *Handbook on grandparenting* (pp. 184–199). Westport, CT: Greenwood Press.
- Kruk, E., & Hall, B.L. (1995). The disengagement of paternal grandparents subsequent to divorce. *Journal of Divorce & Remarriage*, 23, 131–147. doi: 10.1300/J087v23n01_09
- Lussier, G., Deater-Deckard, K., Dunn, J., & Davies, L. (2002). Support across two generations: Children's closeness to grandparents following parental divorce and remarriage. *Journal of Family Psychology*, 16, 363–376. doi: 10.1037/0893-3200.16.3.363
- Mason, J., May, V., & Clarke, L. (2007). Ambivalence and the paradoxes of grandparenting, *The Sociological Review*, 55, 687–706. doi: 10.1111/j.1467-954X.2007.00748.x
- Merz, E.M., Schuengel, C., & Schulze, H.J. (2009). Intergenerational relations across 4 years: Well-being is affected by quality, not by support exchange. *The Gerontologist*, 49, 536–548. doi:10.1093/geront/gnp043
- Minuchin, S. (1974). *Families and family therapy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Miller, R.B., & Sandberg, J.G. (1998). Clinical interventions in intergenerational relations. In M.E. Szinovácz (Ed.), *Handbook on grandparenting* (pp. 217–229). Westport, CT: Greenwood Press.
- Moorman, S.M., & Stokes, J.E. (2014). Solidarity in the grandparent–adult grandchild relationship and trajectories of depressive symptoms. *The Gerontologist*, 54. doi: 10.1093/geront/gnu056

Mortelmans, D., Pasteels, I., Bracke, P., Matthijs, K., Van Bavel, J., & Van Peer, C. (2011).

Scheiding in Vlaanderen. Leuven, Belgium: Acco.

Oppelaar, J., & Dykstra, P.A. (2004). Contacts between grandparents and grandchildren. *The*

Netherlands Journal of Social Sciences, 40, 91–113. Retrieved from

<http://hdl.handle.net/1765/18220>

Pasteels, I., Mortelmans, D., & Van Bavel, J. (2011). Steekproef en dataverzameling. In D.

Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (Eds.),

Scheiding in Vlaanderen (pp. 27-64). Leuven: Acco.

Podsakoff, P.M., MacKenzie, S.B., Lee, J.Y., & Podsakoff, N.P. (2003). Common method

biases in behavioral research: a critical review of the literature and recommended

remedies. *Journal of applied psychology*, 88, 879–903. doi:

<http://dx.doi.org/10.1037/0021-9010.88.5.879>

Robinson, M., Scanlan, L., & Butler, I. (2009). 'It feels normal that other people are split up

but not your mum and dad': Divorce through the eyes of children. In G. Bentley & R. Mace

(Eds.), *Substitute parents. Biological and social perspectives on alloparenting in human*

societies (pp. 325-40). New York: Berghahn Books.

Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton

University Press.

Ruiz, S.A., & Silverstein, M. (2007). Relationships with grandparents and the emotional well-

being of late adolescent and young adult grandchildren. *Journal of Social Issues*, 63(4),

793–808. doi: 10.1111/j.1540-4560.2007.00537.x

Ryan, R.M., & Deci, E.L. (2001). On happiness and human potentials: A review of research

on hedonic and eudaimonic well-being. *Annual Review of Psychology*, 52, 141–166. doi:

10.1146/annurev.psych.52.1.141

- Sear, R., & Coall, D. (2011). How much does family matter? Cooperative breeding and the demographic transition. *Population and Development Review*, 37(s1), 81–112. doi: 10.1111/j.1728-4457.2011.00379.x
- Silverstein, M., Giarrusso, R., & Bengtson, V.L. (2003). Grandparents and grandchildren in family systems: a social-developmental perspective. In V.L. Bengtson and A. Lowenstein (Eds), *Global Aging and Challenges to Families* (pp. 75–103). New York: Aldine de Gruyter.
- Sodermans, A.K. (2013). *Parenting apart together. Studies on joint physical custody arrangements in Flanders*. KU Leuven: Centre for Sociological Research [PhD thesis].
- Sodermans, A.K., Matthijs, K., & Swicegood, G. (2013). Characteristics of joint physical custody families in Flanders. *Demographic Research*, 28(29), 821-848. doi: 10.4054/DemRes.2013.28.29
- Steinberg, L. (2001). We know some things: Parent-adolescent relationships in retrospect and prospect. *Journal of Research on Adolescence*, 11, 1–19. doi: 10.1111/1532-7795.00001
- Sweeney, M.M. (2010). Remarriage and stepfamilies: Strategic sites for family scholarship in the 21st century. *Journal of Marriage and Family*, 72, 667–684. doi: 10.1111/j.1741-3737.2010.00724.x
- Szinovácz, M. (1998). *Handbook on grandparenthood*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Thompson, P. (1999). The role of grandparents when parents part or die: some reflections on the mythical decline of the extended family. *Ageing and Society*, 19(4), 471–503.
- Timonen, V., Doyle, M., & O'Dwyer, C. (2009). *The role of grandparents in divorced and separated families*. Retrieved from: <http://hdl.handle.net/2262/63858>
- Troll, L.E. (1985). The contingencies of grandparenting. In V.L. Bengtson & J.F. Robertson (Eds.), *Grandparenthood* (pp. 135–49). Beverly Hills, CA: Sage.

- Yorgason, J.B., Padilla-Walker, L., & Jackson, J. (2011). Nonresidential grandparents' emotional and financial involvement in relation to early adolescent grandchild outcomes. *Journal of Research on Adolescence*, 21, 552–558. doi: 10.1111/j.1532-7795.2010.00735.x
- Westphal, S. K., Poortman, A. R., & Van der Lippe, T. (2015). What about the grandparents? Children's postdivorce residence arrangements and contact with grandparents. *Journal of Marriage and Family*, 77(2), 424–440. doi: 10.1111/jomf.12173
- Wild, L. G., & Gaibie, F. (2014). Grandparental Involvement and South African Adolescents' Psychological Well-Being. *Journal of Intergenerational Relationships*, 12, 425–441. doi: 10.1080/15350770.2014.961871

Tabel 1. Beschrijvende statistieken (N=926 kleinkinderen)

Variabele	Gehuwde ouders (n = 276)				Gescheiden ouders (n = 650)			
	M	Min	Max	SD	M	Min	Max	SD
Levenstevredenheid	8,31	3	10	1,13	7,91	0	10	1,65
Zelfvertrouwen	0,08	-2,80	2,15	0,88	-0,04	-4,14	2,15	1,05
Onrust	-0,12	-1,11	4,31	0,96	0,04	-1,11	4,31	1,02
Relatie met grootouders								
Niet goed	0,05				0,09			
Goed	0,42				0,41			
Heel goed	0,53				0,50			
Aantal grootouders in leven	2,84	1	4	0,97	2,86	1	4	0,98
Leeftijd	15,49	10	21	3,35	16,05	10	21	3,27
Meisje	0,50				0,50			
Opleidingsniveau ouders								
Laag	0,03				0,10			
Medium	0,33				0,45			
Hoog	0,64				0,46			
Relatie met moeder								
Niet goed	0,04				0,13			
Goed	0,46				0,42			
Heel goed	0,49				0,46			
Relatie met vader								
Niet goed	0,11				0,33			
Goed	0,55				0,42			
Heel goed	0,33				0,25			
Verblijfsregeling ^a								
Bij moeder					0,60			
Verblijfsco-ouderschap					0,25			
Bij vader					0,09			
Andere					0,06			
Moeder woont met nieuwe partner ^a					0,49			
Vader woont met nieuwe partner ^a					0,62			
Ouderlijk conflict ^a								
Occasioneel					0,60			
Frequent					0,29			
Geen contact					0,04			
Geen information					0,07			
Jaren sinds echtscheiding ^a					8,71	1	20	4,49

^aEchtscheidingsgerelateerde variabelen gebruikt in Model 3 en Model 4: n = 600.

Tabel 2. Lineaire regressieanalyse van de levenstevredenheid van kleinkinderen

Variabele	Alle kleinkinderen				Gescheiden ouders	
	Model 1a		Model 2a		Model 3a	
	<i>B</i>	<i>SE</i>	<i>B</i>	<i>SE</i>	<i>B</i>	<i>SE</i>
Intercept	3,32***	0,32	8,43***	0,34	8,11***	0,45
Gescheiden ouders	-0,16	0,11	-0,27°	0,16		
Relatie met grootouders (ref.=goed)						
Niet goed	-0,68***	0,19	-0,15	0,40	-0,55*	0,23
Heel goed	0,23*	0,10	0,03	0,18	0,22°	0,13
Aantal grootouders in leven	-0,01	0,05	-0,01	0,05	0,01	0,07
Leeftijd	0,01	0,02	-0,02	0,02	0,00	0,02
Meisje	0,24**	0,09	-0,23*	0,09	-0,36**	0,12
Opleidingsniveau ouders (ref.=hoog)						
Laag	0,24	0,18	-0,24	0,18	-0,19	0,22
Medium	0,16	0,10	-0,17°	0,10	-0,28*	0,13
Relatie met moeder (ref.=goed)						
Niet goed	0,62***	0,17	-0,62***	0,16	-0,67**	0,20
Heel goed	0,49***	0,10	0,48***	0,10	0,50***	0,14
Relatie met vader (ref.=goed)						
Niet goed	0,28*	0,12	-0,27*	0,12	-0,13	0,15
Heel goed	0,43***	0,12	0,42***	0,12	0,58***	0,16
Relatie met grootouders × echtscheiding						
Niet goed × gescheiden ouders			-0,64	0,45		
Heel goed × gescheiden ouders			0,28	0,21		
Verblijfsregeling (ref.=bij moeder)						
Verblijfsco-ouderschap					0,07	0,15
Bij vader					0,38	0,23
Andere					-0,07	0,26
Moeder woont met nieuwe partner					-0,12	0,13
Vader woont met nieuwe partner					-0,09	0,13
Ouderlijk conflict (ref.=occasioneel)						
Frequent					-0,50***	0,14
Geen contact					0,42	0,31
Geen information					-0,32	0,24
Aantal jaren sinds echtscheiding					0,00	0,02
Aangepaste R ²	,15		,15		,16	
<i>N</i>	926		926		600	

° $p < ,10$, * $p < ,05$, ** $p < ,01$, *** $p < ,001$

Tabel 3. Lineaire regressieanalyse van het zelfvertrouwen van kleinkinderen

Variabele	Alle kleinkinderen				Gescheiden ouders	
	Model 1b		Model 2b		Model 3b	
	<i>B</i>	<i>SE</i>	<i>B</i>	<i>SE</i>	<i>B</i>	<i>SE</i>
Intercept	0,50*	0,21	-0,34	0,22	-0,69*	0,30
Gescheiden ouders	-0,03	0,07	-0,22*	0,11		
Relatie met grootouders (ref.=goed)						
Niet goed	-0,11	0,12	-0,02	0,27	-0,09	0,15
Heel goed	0,23**	0,07	-0,04	0,12	0,33***	0,09
Aantal grootouders in leven	-0,05	0,03	-0,05	0,03	-0,05	0,04
Leeftijd	),04***	0,01	0,04***	0,01	0,05***	0,01
Meisje	0,39***	0,06	-0,38***	0,06	-0,37***	0,08
Opleidingsniveau ouders (ref.=hoog)						
Laag	0,15	0,12	-0,15	0,12	-0,19	0,15
Medium	0,22**	0,07	-0,22**	0,07	-0,30***	0,08
Relatie met moeder (ref.=goed)						
Niet goed	0,38**	0,11	-0,39***	0,11	-0,38**	0,13
Heel goed	),26***	0,07	0,25***	0,07	0,26**	0,09
Relatie met vader (ref.=goed)						
Niet goed	),01	0,08	0,02	0,08	0,03	0,10
Heel goed	),32***	0,08	0,32***	0,08	0,39***	0,10
Relatie met grootouders × echtscheiding						
Niet goed × gescheiden ouders			-0,09	0,30		
Heel goed × gescheiden ouders			0,39**	0,14		
Verblijfsregeling (ref.=bij moeder)						
Verblijfsco-ouderschap					0,03	0,10
Bij vader					0,13	0,15
Andere					-0,02	0,17
Moeder woont met nieuwe partner					-0,12	0,08
Vader woont met nieuwe partner					0,00	0,08
Ouderlijk conflict (ref.=occasioneel)						
Frequent					-0,41***	0,09
Geen contact					0,14	0,20
Geen information					0,02	0,16
Aantal jaren sinds echtscheiding					0,01	0,01
Aangepaste R ²	,13		,14		,18	
<i>N</i>	926		926		600	

°*p*<,10, *p<,05, **p<,01, ***p<,001

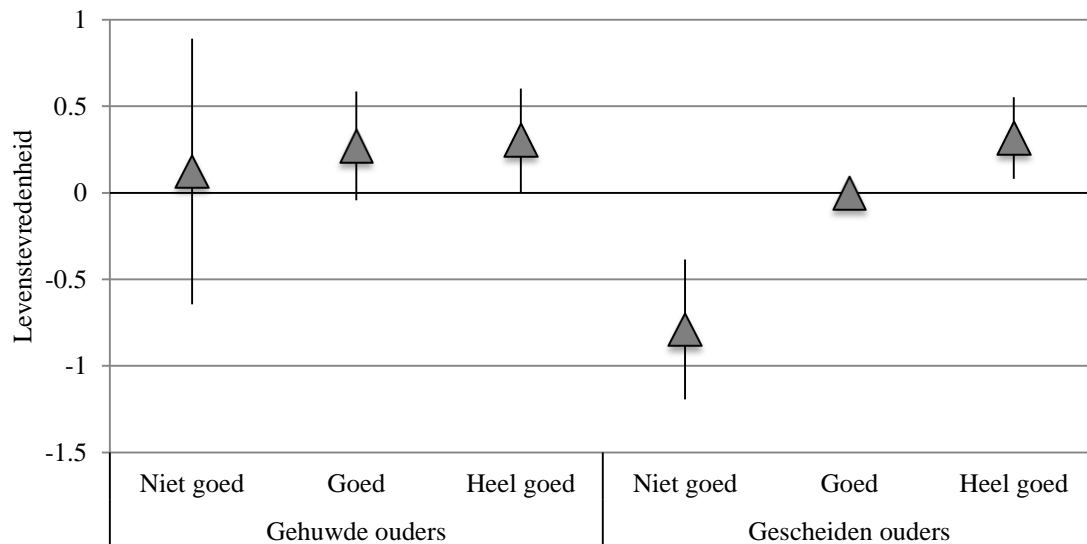
Tabel 4 Lineaire regressieanalyse van de gevoelens van onrust van kleinkinderen

Variabele	Alle kleinkinderen				Gescheiden ouders			
	Model 1c		Model 2c		Model 3c		Model 4c	
	B	SE	B	SE	B	SE	B	SE
Intercept	-0,28	0,22	-0,47*	0,23	-0,38	0,30	-0,34	0,30
Gescheiden ouders	0,04	0,07	0,28*	0,11				
Relatie met grootouders (ref.=goed)								
Niet goed	0,42**	0,13	0,65*	0,28	0,35*	0,15	0,13	0,20
Heel goed	0,08	0,07	0,37**	0,12	0,00	0,09	-0,03	0,11
Aantal grootouders in leven	0,00	0,03	0,00	0,03	0,02	0,04	0,02	0,04
Leeftijd	0,00	0,01	0,00	0,01	0,00	0,01	0,00	0,01
Meisje	0,33***	0,06	0,32***	0,06	0,37***	0,08	0,37***	0,08
Opleidingsniveau ouders (ref.=hoog)								
Laag	0,28*	0,13	0,29*	0,12	0,22	0,15	0,23	0,15
Medium	0,12°	0,07	0,11°	0,07	0,11	0,08	0,11	0,08
Relatie met moeder (ref.=goed)								
Niet goed	0,35**	0,11	0,36**	0,11	0,33*	0,13	0,30*	0,13
Heel goed	-0,09	0,07	-0,08	0,07	-0,15°	0,09	-0,17°	0,09
Relatie met vader (ref.=goed)								
Niet goed	0,10	0,08	0,10	0,08	0,05	0,10	0,04	0,10
Heel goed	-0,19*	0,08	-0,19*	0,08	-0,24*	0,10	-0,24*	0,10
Relatie met grootouders × echtscheiding								
Niet goed × gescheiden ouders			-0,31	0,31				
Heel goed × gescheiden ouders			-0,42**	0,14				
Verblijfsregeling (ref.=bij moeder)								
Verblijfsco-ouderschap					-0,05	0,10	-0,05	0,10
Bij vader					-0,25°	0,15	-0,25	0,15
Andere					0,21	0,17	0,20	0,17
Moeder woont met nieuwe partner					0,09	0,08	0,08	0,08
Vader woont met nieuwe partner					-0,05	0,08	-0,04	0,08
Ouderlijk conflict (ref.=occasioneel)								
Frequent					0,43***	0,09	0,31*	0,14
Geen contact					-0,19	0,20	-0,25	0,37
Geen information					0,19	0,16	0,21	0,24
Aantal jaren sinds echtscheiding					0,01	0,01	0,01	0,01
Relatie met grootouders × ouderlijke conflict								
Frequent × niet goed							0,87*	0,34
Frequent × heel goed							0,09	0,19
Geen contact × niet goed							-0,28	0,60
Geen contact × heel goed							0,27	0,46
Geen info × niet goed							0,25	0,63
Geen info × heel goed							-0,08	0,33
Aangepaste R ²	,07		,08		,12		,12	
N	926		926		600		600	

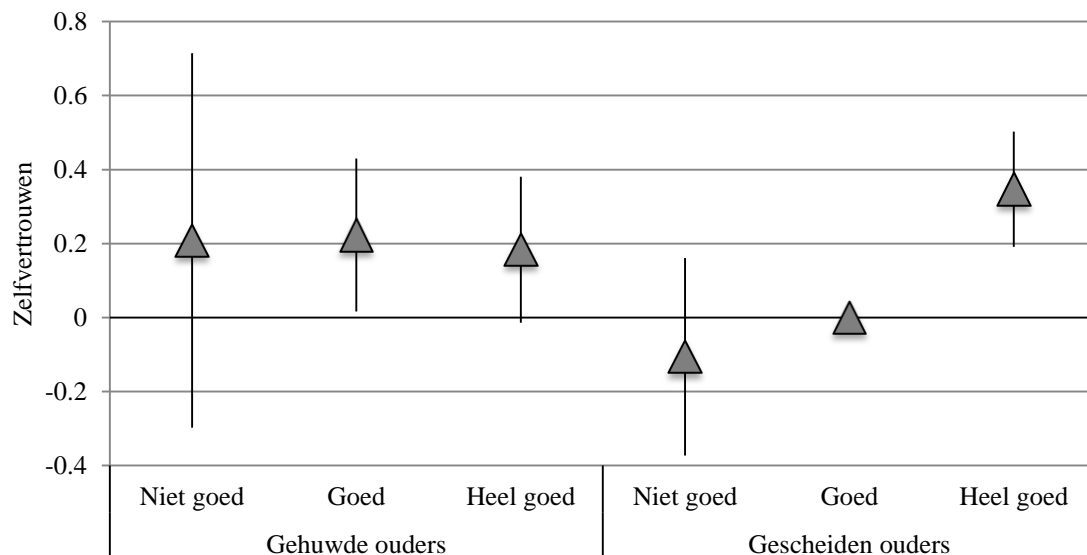
°p<,10, *p<,05, **p<,01, ***p<,001

Figuur 1. Kwaliteit relatie met grootouders en welzijn kleinkinderen naar huwelijksstatus ouders (interactie-effect in Model 2 met 95% betrouwbaarheidsinterval, referentiecategorie= gescheiden ouders, goede relatie met grootouders).

(a) Interactie tussen kwaliteit van relatie met grootouders en levenstevredenheid

(b) Interactie tussen kwaliteit van relatie met grootouders en zelfvertrouwen

(c) Interactie tussen kwaliteit van relatie met grootouders en gevoelens van onrust

